

Arkhaik Öncesi Grek Devlet Yapısını Şekillendiren Politik Gruplar

The Political Groups in the Development of Archaic State

Sultan Deniz KÜÇÜKER*

Öz

Yıkılan Miken politik sisteminin ardından yaşanan çağda temel sosyalleşme faktörünün kan bağı olduğu ve bu süreçte, birbirine akrabalık bağları ile bağlı gruplar halinde yaşamlarını sürdüren grupların birliklerini dini bağlarla kuvvetlendirdikleri ileri sürülmektedir. Aralarında güçlü bağlar olan bu sosyal grupların, Arkhaik Devletin oluşum sürecinde var olduğu savunulurken Grek Dünyası'nın ileride geçireceği sosyal ve siyasal değişimlere köken oluşturdukları üzerinde durulur. Çalışmamızda, bu grupların tarihsel süreç içindeki varlıkları ele alınırken Grek Devlet modelinin oluşumunda bunların etkinliklerine değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Oikos, Genos, Phratria, Phyle, Attika

Abstract

It is being proponed that kindredship was the basic socializing factor in the post Mycenaean era and the kindred groups had supported their relations with religious ties. Besides their existment in the development of Archaic state it is also being argued that these groups were the basic elements of the social and political evolution of the Classical Greek world. In our study while dealing the existence of these groups we also mention their effectiveness in the formation of Archaic State.

Key Words: Oikos, Genos, Phratria, Phyle, Attica

* M.A. Öğr. Görevlisi, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Klasik Diller, denizucekiz@gmail.com

Karanlık Çağda temel sosyalleşme faktörünün kan bağı olduğu¹ Attika örneği üzerinden izlenebilir. Zira Attika halkları efsanevi Deukalion soyundan olan Ion ile birlikte bu topraklara yerleştiklerini kabul etmişler ve çağlardan beri *oikos*, *genos*, *phratría*, *phyle* şeklinde varlık gösteren sosyal gruplar içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu bölünmenin tüm Grek dünyası için özellikle c. 1200-1000 arasında, yıkılan politik sistemin ardından, mevcut düzene bir cevap olarak yaşandığı düşünülmüş,² ancak Homeros dizelerine dek bunun doğrudan kanıtlarına ulaşılammıştır. Homeros dizeleri ile beraber (*οἶκος*) *Oikos*, (*γένος*) *Genos*, (*φρατρία*) *Phratría* ve (*φυλή*) *Phyle* gibi sosyal gruplara işaret eden kavramların kullanıldığı izlenmektedir.

Archaik Devletin oluşum sürecinde beliren bu sosyal birlikleri biraz açacak olursak, girişi bunların en küçüğü ve Miken sonrası dönemin en önemli birimi olan *Oikos* ile yapabiliriz. Arkeolojik veriler İ.Ö. 9. yüzyılda nüfus artışına işaret etmese bile, Grekler'in bu yüzyılda tamamen yerleşik hayata geçtikleri ve geçimlerini sağlamak için hayvancılıktan tarıma yönelmeye başladıkları kabul görmektedir.³ Yerleşik hayata geçişle birlikte *Oikos*'un önemi artmış ve burası, yaşamın organize edildiği en temel birim olmuştur.

Oikos kavramı sadece ailenin ya da hanenin kendisini değil, aile ile birlikte yaşayan, çalışan tüm kişileri, bu kişilerin üzerinde yaşadığı ve çalıştığı tüm araziye ve bunlara ait tüm menkul ve gayrimenkulü ifade etmektedir. Buna göre bu *Oikos*'lar, sahibinin sosyal statüsüne işaret ettiği için⁴, sadece söz konusu dönem değil, her dönem için soylu kimsenin *oikos*'u da her anlamda daha büyük olmuştur.⁵ Kimi *Oikos*'ların⁶ içinde geniş bir avlusu, gerektiğinde misafirlerini yatılı ağırlayabileceği büyük bir verandası, yine misafirler için oturma odalarıyla çevrelenmiş uzunca bir oda, yiyecek ve silahları için depolama odaları, ahırları var olmuştur.⁷ Büyük bir *Oikos*'un⁸ karşılayamayacağı tek şey metal ihtiyacı olarak gösterilmiştir.⁹ Bu *Oikos* kendi hayvanlarını besler, kendi tarlalarıyla, çalışanlarıyla kendi

¹ Jonathan, M. Hall, *A History of the Archaic Greek World*, Oxford, 2007, s.124

² Walter Donlan, *The Social Groups of Dark Age*, *Classical Philology*, vol.80, no.4, s.293-308, 1985, s.298

³ a.g.e. s.307

⁴ Bu noktada *basileus*'ları öne çıkarabiliriz. Bunlar genellikle birbirinden bağımsız soylulardı ve her biri kendi *genos*'unun, ailesinin ya da *oikos*'unun lideri konumundaydı.

⁵ Finley, M. I., *The World of Odysseus*, London, 1979, s. 59

⁶ *Oikos* burada fiziksel yapısıyla ev olarak vurgulanabilir.

⁷ Oswyn Murray, *Early Greece*, Cambridge, Massachusetts, 1993, s. 45

⁸ Burada ise, bu evin içindeki tüm bireylerin geçimlerini sağlamak için yaptıkları üretim ve tüketimin işlerliği vurgulanmaktadır.

⁹ Finley, 1979, s. 61

kendini geçindirebilecek güçtedir.¹⁰ Hatta öyle ki Klasik dönem *polis*'i yönetsel bakımdan ve ekonomik bir birim olarak genellikle *Oikos*'un geliştirilmiş ve genişletilmiş hali olarak değerlendirilmektedir.¹¹

Bağımsız *Oikos*'lar, küçük yerleşimlerde kümelenmişler, akrabalık ve komşuluk ilişkileri içinde sosyalleşerek dağınık köy gruplarının içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. *Oikos*'lar, *Genos*'un fiziksel ve ekonomik ifadesi de sayılmıştır. Çünkü *Oikos* içinde, köleleri saymazsak, aynı soydan gelme aileler yaşamaktadır. Örneğin Homeros'un anlattığına göre Priamos'un *Oikos*'unda elli yan yana odanın hepsinde oğulları; cilalı taştan, yan yana düz damlı on iki odasında ise kocaları ile beraber kızları oturuyorlardı.¹² Yani aynı soydan gelenler, ya da başka bir deyişle sülaleler aynı ocakta yaşıyorlardı ve Greklerde aynı soydan gelmeyi ifade eden, *Genos* bağlayıcı bir unsurdu.¹³

Genos'ların devamında *Phratia*'ları oluşturdukları ileri sürülmektedir. Fine, Karanlık çağ soylularının İ.Ö. 9. yüzyılda *Genos*'lar içinde gruplandıklarını ve kendilerine bağımlı olanları daha iyi kontrol altında tutabilmek için onları *Phratia*'lar içinde organize ettiklerini ileri sürmektedir.¹⁴ Anlatılan tabloya göre, *Genos*'lar *Phratia*'ları oluşturmaktaydı, ancak *Phratia*'ların liderliğini *Genos* liderleri, *Basileus*'lar yapmaktaydı. Bunlarsa kan bağı esaslı kabile birliğini temsil eden *Phyle*'leri kurmuşlardı. Din bakımından da birlik teşkil eden kabile, siyasal yönüyle eli silah tutan özgür erkekler tarafından temsil edilmekteydi. Bu erkekler belirli zamanlarda toplanmakta ve kabileyi ilgilendiren konuları tartışıp karara bağlamaktaydılar. Birbirine prensip olarak eşit olan kabile erkekleri savaş durumunda komutayı tek bir kişiye yani *Basileus*'a vermişlerdir.

Coulanges konuyu din ekseninde ele alarak yukarıda anlattıklarımızı örneklendirmektedir. Coulanges, öncelikle bu sosyal gruplar arasındaki dinsel birliğe değinmiş, toplumu organize eden başlıca unsurun din olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre¹⁵ aile içindeki bireylerin kendi atalarına tapınmak adına bir sunak etrafına toplanmasıyla ilk din ve dinsel ritüeller ortaya

¹⁰ İşte bu işlerlik, ev ekonomisi olarak değerlendirilir ve bunu da dar anlamıyla zaten buradan üretilmiş olan *oikonomikos* kavramı ifade etmektedir.

¹¹ Barry B. Powell, *Homer*, Oxford, 2007, s. 59

¹² Homeros. *İl*.6.244

¹³ Michael Grant, *The Rise of the Greeks*, N.Y., 1989, s. 39

¹⁴ J.V. Fine bu görüşün genel olarak kabul gördüğünden de bahsetmektedir. Bkz. John Van Antwerp Fine, *The Ancient Greeks: A Critical History*, USA, 1983, s.186

¹⁵ Coulanges, F., *The Ancient City*, Baltimore, London 1980, s. 124; Coulanges aynı kitap sayfa 16'da da insanların inanmak adına herhangi bir tanrıyı icat etmeden önce, Indra ya da Zeus'tan önce ölülerine tapıklarını, onlardan korktuklarını ve onlara dua ettiklerini yazmıştır.

çıkılmış, insanların ortak kutsallıklarının olduğunu fark etmesiyle de daha geniş sosyal gruplar bir araya gelmeye başlamışlardır. Başlarda tekil olan ve sadece yerel tanrılarını– θεοι πατρώοι bilen aile, ardından bir üst birimi olan *Phratría*'ları oluşturmuş ve onun da bir tanrısı olmuştur – θεος φρατρίος. Sonra *Phyle* ve onun tanrısı – θεος φυλίους, en sonunda ise *Polis* ve tüm *Polis* için ortaklaşa bir tanrı - – θεος πολιεύς¹⁶ kabul edilmiştir.

Atina örneği bu paralelde ele alınmaktadır: Attika'da Theseus'la beraber *Synoikismos* süreci başlamadan önce Atina'da kral olarak Kekrops hüküm sürüyordu. Bu süreçte Attika'da birbirinden bağımsız, her birinin kendi yöneticisi ve tanrısı olan aileler hüküm sürmekteydi. Ancak Kekrops döneminde bu ataerkil aileler inandıkları tanrılar bakımından bir araya gelmeye başlamış, örneğin Marathon'daki dört köy Delphoilu Apollon'a tapınmak için toplanmıştır. Bu süreçte, küçük köylerin tek bir tanrıya tapınmak için bir araya gelmeleriyle Attika'da on iki konfederasyon oluştuğu ileri sürülmektedir. Bunların her biri varlıklarını bağımsız olarak sürdürmüş, kendi yöneticileri, koruyucu tanrıları ve kendi sunakları olmuştur. Theseus'la birlikte ise Attika'daki bu on iki konfederasyon kendi tanrılarında da tapınmayı sürdürürken *Athena Polias* tapısı altında birleşmişlerdir.¹⁷

Coulanges'a göre Atina için bir araya gelen bu sosyal gruplar küçükten büyüğe *oikos = genos → phratría → phyle → polis*¹⁸ olarak sıralanabilirken bu noktada farklı görüşlerin varlığına da değinmek gerekir. Zira Polignac, bu sosyal grupların ancak Grek Devlet modeli olarak *polis* ortaya çıktıktan sonra olgunluğa erdiklerinden bahsetmiş,¹⁹ Mc Inerney ise devlet yapılarının gelişim sürecindeki bu evrimsel modele şüphe ile yaklaşırken bu alt grupları *polis* modelinin bilinçli olarak oluşturduğunu ileri sürmüştür.²⁰

Aslına bakılırsa *Oikos* ve *Genos*'u dışarıda bırakarak *Phratría* ve *Phyle* konularına biraz temkinli yaklaşmak gerekir. Çünkü bu grupların kökenlerinin net olmadığı ve bunlara dair altıncı yüzyıl öncesi verilerin sınırlı sayıda olduğu pek çok yazar tarafından vurgulanmaktadır.²¹ Ancak

¹⁶ Fustel de Coulanges, 1980, s.124

¹⁷ a.g.e., s. 121-123

¹⁸ a.g.e., s.118-9.

¹⁹ Polignac, F., *Cults, Territory and The Origins of the Greek City-State*, Chicago, London, 1995, intro. s.2

²⁰ Bkz. McInerney, Jeremy, *Land and Ethnicity in Ancient Phokis*, Univ.of Texas Press, 1999, s. 20-21-22; Snodgrass, Anthony, *Archaic Greece*, Berkeley, 1980. s. 25-26.; Copenhagen çalışma grubu, bu alt gruplar üzerine farklı araştırmacıların yorumlarına yer vermiştir. Bkz. Hansen, M. H, Nielsen, T.H., *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004. s.96;

²¹ Dietrich, Bernard C., *Origins Of Greek Religion*, Bristol, 2004, s.249

İ.Ö. 8. yüzyıl ile tarihlenen Homeros eserleri ile birlikte bu gruplardan söz edilmeye başlandığı da ortadadır. Yani Homeros'un dizeleri bu tip kabilesel organizasyonların olduğuna²² ve nüfusun hısım gruplarına bölündüğüne işaret etmektedir. Örneğin *İl.* ii. 362, ix. 63'de *Phratia* ve *Phylon* dan söz edilmektedir.²³ Buradaki kullanımlarına dayanılarak söz konusu dönem için bu sosyal grupların askeri birimler olduğunu düşünen araştırmacılar olduğu gibi²⁴ Homeros'ta *Phratia*'ların bahsinin çok az geçmiş olması dolayısıyla *bunların* sosyal yapı içinde fazla önem arz etmemiş olduğunu düşünenler de olmuştur.²⁵

Phratia'lara dair eldeki en önemli kanıtlar Atina'ya aittir. Atina nüfusunun *Phratia*'lara bölündüğü ve bunların İÖ. 7. yüzyıl ile 2. yüzyıl arasında varlık gösterdikleri düşünülmektedir.²⁶ Zaman içinde *Phratia*'ların önemi sürekli artmış, bunlar, Atina sosyal hayatının merkezinde olmuşlardır. Her *Phratia* kendi koruyucu tanrısı adına festivaller düzenlemiş, zaman içinde *Phratia*'lara soyu belirli bir *Genos*'a dayanmayan, dolayısıyla arazileri olmayan tarla işçileri, farklı meslek ustaları gibi başka kimseler de dâhil olmaya başlamıştır.

Bunlara dair doğrudan ilk kanıtlarsa, İÖ. 621 yılına ait Drakon yasalarının İÖ. 408/9 yıllarına ait bir kopyası olduğu belirtilen bir yazıtta²⁷ mevcuttur.²⁸ Yasaya göre, adam öldürme suçundan sürgün edilen bir kişi ancak affedilirse sürgünden dönebilmektedir. Onu affedecek olanlarsa öldürülen adamın birincil yoksa ikincil akrabaları, bunlar da yoksa *Phratia*'ından doğum esasına göre (*Aristindēn*) seçilen 10 kişidir. Bu yasa maddesinden iki sonuç çıkarılmıştır: Birincisi söz konusu tarihte *Phratia*'ların yasalarca kabul edildiği, diğeri de *Aristindēn* kavramından yola çıkılarak *Phratia* üyeliğinin hem soylu hem de halktan kimselere açık

²² Wardle, K.A. & Diana, *The Mycenaean World*, London, 1997, s. 4.

²³ Hall, Jonathan, M *A History of the Archaic Greek World*, Oxford, 2007, s.124; Ehrenberg *il.ii.* 363'deki kullanımlarına göre bunları düşünmüştür. Ehrenberg, Victor *From Solon to Socrates: Greek History and Civilization During the 6th and 5th Centuries BC*, Taylor & Francis, N.Y., 2010

²⁴ Ehrenberg, Victor, 2010 s.42; Dietrich, Bernard C, 2004, s.251

²⁵ Sealey, Raphael *A History of the Greek City States, 700-338 B. C.*, California, 1976, s. 22

²⁶ Garland, Robert, *Daily Life of the Ancient Greeks*, 2009, s.66

²⁷ *IG* ı³ 104.18, 23 (Hansen, M. H, Nielsen, T.H., *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004, s.96)

²⁸ John Van Antwerp Fine, *The Ancient Greeks: A Critical History*, Harvard Univ. Press, 1983, s.185; S.D. Lambert, *The Phraties of Attica*, The Univ. Of Michigan Press, USA, 1998, s.225-26.; Ayrıca J.V. Fine s. 186'da *phratia*'ların kökeninin çok daha eski olabileceğini, ancak eldeki kanıtların ancak bu yazıt ve Homeros'ta geçen iki dize ile sınırlı olduğunu belirtmektedir.; R. Garland da (2008) s. 66'da bunların kökenlerinin Miken dönemine dayanma ihtimalinden bahsetmiştir.

olduğudur. Erken Atina toplumunun sosyal yapısını anlamak açısından en geç İÖ. 621 yılında *Phratia* üyeliğinin *Eupatrid Genos* ile sınırlı olmadığını bilmenin önemli olduğu düşünülmüştür.

İ.Ö. 6. yüzyıla gelindiğinde *Phratia*'ların, yönetsel bakımdan organize olmuş territorial birimler olduğu ileri sürülürken²⁹ Kleisthenes reformlarına dek yerel yönetimlerin siyasi egemenlikleri *Phratia*'ların yetkisinde olduğu ve bunların babadan oğula geçme sistemi içinde yönetimi sürdürdükleri belirtilmektedir.³⁰

Atina'nın yanı sıra Sparta, Argos, Delphi, Syrakusa ve Khios adasındaki *Phratia*'ların varlığından da bahsedilmektedir.³¹ Ancak Sparta söz konusu olduğunda *Phyle* sistemi öne çıkmaktadır ve Spartalı dört *Phyle*'nin Dor göçlerine dayanan askeri kökenleri *Phyle*'lerin köken olarak askeri birlikler oldukları savını güçlendirdiği düşünülmektedir.³² Geç Bronz çağı söz konusu olduğunda sadece Dorlar'ın *Phyle* sistemini kullandıkları bilinirken³³ askeri birimler olarak beraberce hareket eden 3 Dor kabilesinin göçler sırasında kimi zaman, Girit'te olduğu gibi tek başlarına yerleşim kurdukları, kimi zaman beraberce yerleştiklerinden söz edilmektedir.³⁴

Atina içinse her biri üç *Phratia*'dan oluşmuş olan dört ayrı *Phyle*'nin³⁵ varlığı kabul görmektedir. Attika'nın dört *Phyle*'si: *Geleontes*, *Argadeis*, *Aigicoreis* ve *Hopletes* olarak adlandırılmakta ve bu kabileler adlarını İon oğullarından almaktaydı.³⁶ Ancak Atina için bahsi geçen bu *Phyle* isimleri, ileride Kleisthenes tarafından politik amaçlarla değiştirilecektir.³⁷ İyonya bölgesi içinse genellikle altı *Phyle*'den bahsedilmiş³⁸ ve aynı isimli *Phyle*'lerin Küçük Asya'da da varlık gösterdikleri işlenmiştir.³⁹

²⁹ Dietrich, Bernard C., 2004, s.250

³⁰ Buckley, T. J., *Aspects of Greek History 750-323 BC: A Source-Based Approach*, N. Y., 1996, s.99

³¹ Robert Garland, 2008, s.66

³² Voegelin, Eric, vol.15 : *Order and History*, vol. 2 : *World of the Polis*, 2000. s.182-3

³³ Dietrich, Bernard C, 2004, s.249

³⁴ Homeros'un yazdıklarından yola çıkılarak Dorlara ait bu *phyle* sistemini bildiği ileri sürülmüştür. *a.g.e.*, s.250

³⁵ *Bu kavram modern çalışmalarda tribe (kabile) olarak karşılık bulmuştur.*

³⁶ Ancak antik dönemde bile bu kabile adlarının farklı yaşam tarzlarının göstergesi olduğu düşünülmüştür: Toprak sahipleri, zanaatkarlar, hayvan güdücüler, askerler. Burckhardt, Jacob, *The Greeks and Greek Civilization*, London, 1998, s. 38-9.

³⁷ Bu *phyle*'ler Solon'la birlikte seçme yetkisi olan ve meclise temsilci gönderen gruplar haline gelmişlerdir. *a.g.e.*, s. 39

³⁸ Starr, Chester, *A History of the Ancient World.*, Oxford, N.Y, 1983, s.191; Burckhardt da s. 38-9 arasında farklı yerlerin farklı sayılarda *phyle*'lere bölündüğünden bahsetmiştir.

³⁹ Grant, Michael *The Rise of the Greeks*, N.Y., 1989, s. 40

Sonuç olarak; modern araştırmalar sadece Atina değil farklı coğrafyalar için de *Phratia* ve *Phyle* oluşumlarını ortaya koymaktadır. Ancak kaynaklara dayalı olarak durumun en açık izlendiği bölge Attika'dır. Burada İ.Ö. 8. yüzyıl sürecinde *Phratia* liderlerinin etkinliğinin artmasıyla krallık otoritesi de zayıflamış, aristokratların nüfuzu günden güne artmıştır. Önce kral, söz konusu politik grupların liderleri aristokratlar tarafından seçilmeye başlanmış daha sonra kralın yanına, onun yetkisini paylaşacak bir *Polemarkhos* seçilmiş, sonra ise kral zamanla tüm yetkilerini görevi ömür boyu taşıyacak olan bir *Arkhon*'a devretmiştir.⁴⁰ Kralın, *Arkhon Basileus* olarak yeni oluşumda da yer alması yaşanan bu sürecin siyasal bir devrim değil evrim sonucu gerçekleştiğine işaret ederken bölgedeki küçük siyasal grupların etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan her ne kadar *Phratia* ve *Phyle*'lerin Arkhaik devlet oluşum sürecinde varlık göstermediğini savunmuş olan araştırmacılar olsa da ya da her coğrafya için bu grupların varlığı şüphe götürse de Grek zihniyetinde bu grupların var olduğu tüm Hellenler'e mal edilmiş olan Homeros destanlarında kendini göstermektedir. Dolayısıyla Arkhaik Devletin oluşum sürecinde bu grupların varlığına doğrudan karşı çıkmak haklı görünmemektedir. Bu noktada siyasal gelişmenin devletten devlete farklılık gösterebileceği, dolayısıyla bu politik grupların her devlet modelinin oluşum sürecinde varlık göstermemiş olabilecekleri de ileri sürülebilir. Ancak sosyal ve politik bir kurum olan devlet yapısının, tek tek bireylerin değil farklı sosyal grupların bir araya gelmeleri sonucunda ortaya çıktığını düşünecek olursak, Arkhaik Devletin oluşum sürecinde bu tür politik birliklerin mutlak varlık göstermiş olmaları gerekir.

Üstelik bu grupların Arkhaik devlet modelinin belirmesinde varlık gösterdiklerine dair doğrudan kanıtlar bulunan yerler için, önemli görünen başka bir nokta daha belirmektedir. Bu da devlet modelinin belirmesi sürecinde önde gelen grupların hatta kişilerin varlık göstermelerine rağmen bunlardan birinin diğerlerini gölgede bırakıp öne geçememiş yani tiranlık düzenini kuramamış ya da belki de sistem gereğiyle tek adamlık düzenini kurmamış olmasıdır. Bunun yerine, söz konusu politik grupların zaman içinde evrilmeleriyle Klasik Grek devlet yapısı, özellikle de demokrasileri açısından önem taşıyan kurumlar kurulmuştur.

⁴⁰ Arkhonluk kurumunun başlangıcına Aristoteles, *Atinalıların Devleti*'nde değinmiştir. Onun anlattığına göre, Drakon'dan önce devletin yönetimine memurlar, yüksek soyluluk ve zenginlik göz önünde bulundurularak seçiliyorlardı. En eski ve en önemlileri önce krallık, sonra Polemarkhosluk idi. Krallarının bazılarının savaş işlerini başaracak güçte kimseler olmadığından Polemarkhosluk kurulmuştu. Son olarak Arkhonluk getirildi. Arkhon'un kralla Polemarkhos'tan ayrı olarak atalardan kalma din işlerinden hiç birine bakmaması, onun sonradan ortaya çıkmasıyla ilişkilidir. Arkhon üzerindeki dinle ilgili törenler sonradan ortaya çıkmış olanlardır. Bkz. Aristoteles, *Atinalıların Devleti* Suat Baydur çevirisi, 1998 baskısı, s.14-15

KAYNAKÇA

- Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, Suat Baydur çevirisi, 1998.
- BURCKHARDT, Jacob, *The Greeks and Greek Civilization*, London, 1998.
- BUCKLEY, T. J., *Aspects of Greek History 750-323 BC: A Source-Based Approach*, N. Y., 1996.
- COULANGES, F., *The Ancient City*, Baltimore, London 1980.
- DIETRICH, Bernard C., *Origins Of Greek Religion*, Bristol, 2004.
- DONLAN, Walter, The Social Groups of Dark Age, *Classical Philology*, vol.80, no.4, s.293-308, 1985.
- EHRENBERG, Victor, *From Solon to Socrates: Greek History and Civilization During the 6th and 5th Centuries BC*, N.Y., 2010.
- FİNLEY, M. I., *The World of Odysseus*, London, 1979.
- GARLAND, Robert, *Daily Life of the Ancient Greeks*, Greenwood Publishing Group, 2008.
- GRANT, Michael , *The Rise of the Greeks*, N.Y., 1989.
- HALL, Jonathan, M., *A History of the Archaic Greek World*, Oxford, 2007.
- HANSEN, M. H, Nielsen, T.H., *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004.
- JOHN VAN ANTWERP FİNE, *The Ancient Greeks: A Critical History*, USA, 1983.
- LAMBERT, S.D., *The Phratries of Attica*, The Univ. Of Michigan Press, USA, 1998.
- MCINERNEY, Jeremy, *Land and Ethnicity in Ancient Phokis*, Univ.of Texas Press, 1999.
- MURRAY, Oswyn, *Early Greece*, Cambridge, Massachusetts, 1993.
- POWELL, Barry B., *Homer*, Oxford, 2007.
- SEALEY, Raphael, *A History of the Greek City States, 700-338 B. C.*, California, 1976.
- POLIGNAC, F., *Cults, Territory and The Origins of the Greek City-State*, Chicago, London, 1995.
- SNODGRASS, Anthony, *Archaic Greece*, Berkeley, 1980.
- STARR, Chester, *A History of the Ancient World*, Oxford, N.Y, 1983.
- VOEGELİN, Eric, vol. 15 : *Order and History*, vol. 2 : *World of the Polis*, 2000.
- WARDLE K.A. & Diana, *The Mycenaean World*, London, 1997.